

La recuperació del singular monument del Calvari (La Granja d'Escarp)

The recovery of the unique Calvary monument (La Granja d'Escarp)

RESUM

Monument que rematava el viacrucis de la Granja d'Escarp, però situat enmig del pendent del tossal de la Punta del Calvari en comptes d'estar en un lloc més enlairat. Es bastiria al segle XVIII però aquella ubicació provocaria el seu enderroc. La recuperació feta al segle XIX suprimí les creus laterals i la central esdevingué un retaule a l'aire lliure per afegir-li al darrere un mur. Darrerament l'oblit feia pensar en la seva desaparició després sobretot de bastir una gran creu més amunt. L'Associació Amics de l'Ermite aixecà la veu d'alarma, recollí els fragments de la creu barroca i, amb l'ajuntament, aconseguiren la implicació de la secció d'Arqueologia de la Diputació per elaborar un projecte pluridisciplinari per a la seva recuperació. L'obra s'efectuà l'any 2020 i consistí en el trasllat del monument a un millor emplaçament proper i recuperar el darrer aspecte que hi tenia, mantenint els testimonis de la seva diacronia.

PARAULES CLAU

Viacrucis, calvari, barroc, retaule, trasllat, recuperació, singularitat.

ABSTRACT

Monument that topped the Via Crucis of La Granja d'Escarp, but located in the middle of the slope of the hill of Punta del Calvari against being in a higher place. It was built in the 18th century, but its location would lead to its demolition. The restoration in the 19th century removed the side crosses and the central one became an open-air altarpiece to add a wall behind it. Lately, oblivion has been thought of as disappearing, especially after building a large cross above. The Associació Amics de l'Ermite raised the alarm, collected fragments of the Baroque cross and, together with the town council, obtained the involvement of the Diputació de Lleida through its Archeology Section for in order to draw a multidisciplinary project for the recovery of the unique heritage element. The work was carried out in 2020 and consisted of moving the monument to a better location nearby and restoring its last appearance while maintaining the evidence of its diachrony.

KEYWORDS

Via Crucis, Calvary, baroque, altarpiece, transfer, recovery, singularity.

Josep Medina

Secció d'Arqueologia de la
Diputació de Lleida
jmedina@diputaciolleida.cat

Ramon Solé

Conservador-restaurador
rsoleurgeles@gmail.com

Josep Àngel Corbella

Arquitecte

jacorbella@coac.net

Maria Jesús Llaveró

Arxivera,

Amics de l'Ermite i CECS
mllavero@uoc.edu

Joan-Ramon González

Arqueòleg, CECS

moradilla@hotmail.com

SITUACIÓ

Al sud-est de la població de la Granja d'Escarp es troba el tossal allargassat sobre el qual s'establí el jaciment ibèric de la Punta del Calvari (alguns consideren que també hauria estat allí el castell d'Escarp). Vorejat pel nord per la pista que porta cap a Maials, té en l'angle nord-occidental del seu pendent el monument religiós que reproduïx l'escena del Calvari, per la qual cosa tant aquest indret com el seu entorn incorporen aquest element a la referència toponímica més concreta (VÁZQUEZ *et al.* 2014). (fig. 1 i 2)

Fig.1. Situació del Calvari, al pendent del tossal de la Punta del Calvari, l'est de la població de la Granja i amb el possible itinerari que seguiria el viacrucis que sortiria de l'església de Sant Jaume.

Fig.2. Situació atípica d'un Calvari en plena vessant del tossal. A sobre, el replà mirador amb la nova creu monumental que recorda més una de terme (Secció Arqueologia Diputació Lleida)

MOTIVACIÓ

L'Associació d'Amics de l'Ermita de Sant Jaume de la Granja d'Escarp es va constituir ara fa 30 anys amb dos objectius principals: la consolidació i restauració de l'ermita de Sant Jaume i de la Creu del Calvari, promocionant el seu estudi, i la reincorporació dels dos elements patrimonials en la dinàmica social del poble, de la que poc a poc havien anat desapareixent (AMICS 2018).

Ara no és el moment de parlar de la tasca feta a l'ermita de l'apòstol pelegrí, el qual val la pena recordar que té un gran predicament en la Granja, començant per tenir l'interessant

temple parroquial dedicat a la seva advocació. Precisament de l'església parroquial partia el camí del Viacrucis, que la devoció popular convidava a fer-lo en fervorosa pregària especialment els Divendres Sants de cada any.

La Creu del Calvari és un dels elements singulars en el paisatge urbanístic del municipi de la Granja d'Escarp que té un caràcter patrimonial evident com a creu monumental i per formar part del conjunt avui incomplet del Calvari. La localització coincideix amb l'última estació del viacrucis, avui totalment perdut en el seu recorregut secular i que tenia les primeres estacions dins de la mateixa església parroquial del poble (LLAVERO *et al.* 2020).

Abans de la restauració, el braç horitzontal de la creu, que encara conservava restes escultòriques evidents dels braços en relleu del crucificat, reposava trencat sobre el pedestal. Les persones més grans que hem interrogat ja no el recordaven al seu lloc, com tampoc d'haver vist el cap del Crist, almenys durant els darrers trenta anys. (fig. 3)

Fig. 3. Estat del monument del Calvari abans de la intervenció (Secció Arqueologia Diputació Lleida)

Des de l'any 2007 diferents elements constitutius de l'estructura del monument patien un grau de deteriorament que s'accelerava mes a mes, i la nostra preocupació per aconseguir almenys la consolidació també va augmentar. Quan es va fer patent l'esvoranc que s'obria sota el conjunt de la creu, es va demanar, a través de l'ajuntament, que la secció d'Arqueologia de la Diputació de Lleida elaborés una proposta per a la salvaguarda del singular monument. Així es va comprovar que era urgent la intervenció i es proposà la realització d'un projecte de restauració redactat per un equip tècnic interdisciplinari, format pels signants d'aquest article i amb l'assessorament de l'especialista

en geomorfologia Josep Lluís Peña, el qual observà que la roca de base sobre la que s'aixecava l'obra era més petita que l'estructura, cosa que facilitava el seu lent moviment de caiguda. Per tant, la proposta de recuperació passava per desmuntar el monument i traslladar-lo a un emplaçament proper, on la roca basal fora suficientment ampla per donar la fermesa requerida; de pas s'aprofitaria per eixamplar el camí que passa per davant i que puja fins a la creu superior. (fig. 4 i 5)

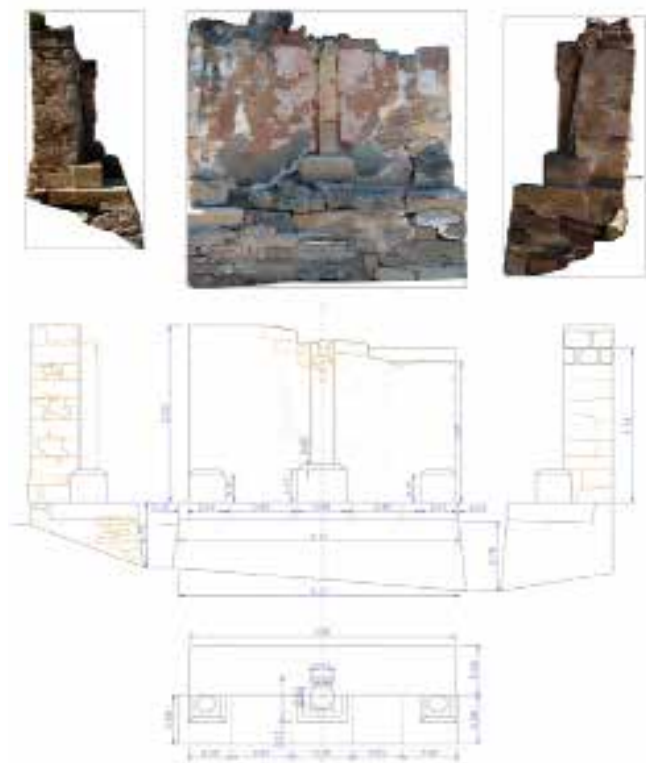

Fig.4. Alçats i planta del monument (Josep Àngel Corbella)

Fig.5. Planimetria de la zona del Calvari amb la ubicació original i l'actual al peu de la nova creu. Vista aèria de l'indret (Josep Àngel Corbella i Secció Arqueologia Diputació Lleida)

Mentre s'elaborava el projecte tècnic de salvaguarda i restauració del monument del Calvari i s'aconseguien els oportuns recursos, l'Associació Amics de l'Ermite, d'acord amb l'Ajuntament, va recollir amb la màxima cura els fragments escultòrics que restaven de la creu central i que estaven solts, documentant fotogràficament el procés i guardant-los amb total seguretat fins a l'inici de l'obra.

DESCRIPCIÓ

Es tracta del monument principal del Viacrucis, enlairat sobre un pedestal troncocònic fet de maçoneria, on es recolzen tres grans lloses de gres de 20 cm de gruix i un metre de llargada, i una amplada de 60, 70 i 65 centímetres d'oest a est, separades entre si per dues lloses de pedra calcària de 65 i 55 cm i amb una llargada que no arriba als 50 cm. En cadascuna de les lloses principals trobem encastat un dau quadrangular amb buidament cilíndric central.

Els daus dels extrems presenten una mida de 42 per 31 cm, la cara superior està rematada amb un petit bisell; no són situats exactament al centre de la llosa, ja que, si bé respecte als costats llargs estan a 10 cm, tenen respecte als curts una lleugera diferència, doncs cap al davant hi són a 27 i 25 cm, mentre que cap al darrere són a 38 i 35 cm respectivament. A la cara superior un buit circular de 20 cm de diàmetre i 10 de fondària, que serviria de base a les dues creus complementàries del monument, actualment desaparegudes.

En la més ampla llosa central, hi ha un dau també més gran, que fa 56 per 30 cm de base, mentre que l'alçada és de 37 cm en la cara externa fins al començament del bisell, que puja 6 cm més; en la base superior hi ha un encaix quadrat de 20 cm de costat per a la creu central, que de seguida passa a ser cilíndrica en tota la part aèria, tal com es pot observar encara per la part perfectament encastada del pal inferior. Evidentment aquesta és la creu principal del conjunt de tres que hi hauria hagut originalment; tot el pal seria monolític amb uns relleus escultòrics de clara inspiració naturalista, ja que l'escultor reproduceix sobre la pedra l'acabat de la fusta arbòria, és a dir, s'aprecien l'arrancada de petites branquetes, tant per davant com pel darrere, representant clarament el *lignum vitae* fet amb l'arbre de la vida. La zona central té a totes les cares i als dos braços uns remats decoratius a manera de domassos d'extrem semicircular i acabats en una fulleta lanceolada, amb sengles boletes en les cantonades. Aquesta decoració, que afegeix barroquisme al nucli principal de la creu, no està en la part superior del pal horitzontal, conscients que no es veuria, mentre que sí que hi és per darrere, tal com toca per a una creu totalment exempta originalment. El braç inferior arribaria fins a la meitat del tòrax del crucificat, del qual es conserva tallat en la mateixa pedra tot el cos nu, marcant bé les costelles i el *perizonium*, el retall de tela que oculta la nuesa de Crist; malauradament les cames són totalment desaparegudes i solament resten els senyals de la seva existència que suggereixen l'habitual posició semi flexionades de la iconografia de la crucifixió. Cal destacar que sota d'on estarien els peus hi ha restes d'un possible filacteri amb un parell d'oves incises. En els angles d'unió dels dos braços hi ha sengles volutes, les quals a més de reforçar l'estabilitat de tota la creu aconsegueixen un cridaner element decoratiu barroc en la

seva part central, com ja també hem comentat abans. Solament es conserva la dreta, ja que l'esquerra estaria afectada per la ruptura que patiria tota la creu per aquest costat. Igualment cal dir que aquest pal va fracturar-se obliquament per la meitat. Per tant, cal dir que el braç vertical està trencat en tres fragments: l'inferior, encastat en el cub basal; el del mig, que correspondria al tros que arribaria fins als peus, i el final, que seria el que lligaria amb el braç vertical amb un encaix dentat.

El braç horitzontal és més curt i té els extrems acabats en un rebaix perimetral d'un centímetre, mantenint l'aparença d'un tronc cilíndric. Tenim esculpida la part superior del cos de Crist amb els braços lleugerament alçats. El dret es conserva força bé, menys la mà, mentre que l'esquerre està totalment perdut, en part per la mateixa fractura patida pel mateix pal de la creu.

No hi ha res més que indicis del cap, malauradament desaparegut. Cal pensar que hi hauria un petit apèndix, que seria la continuació del pal vertical, avui totalment inexistent. Això, a més de per la necessitat física del remat que cal, estaria demostrat per un curiós motiu decoratiu formal que no hem comentat i que està en tota la creu, tant en el pla vertical com en l'horitzontal; es tracta d'una creu de fusta plana que se sobreposa als troncs cilíndrics, amb un ranura perimetral i que suggereixen com si fora una creu exempta o de paret clavada en els troncs. Aquesta creu plana, que separa el cos de Crist dels pals amb forma de tronc, clarament seguiria emmarcant el cap perdut. No hi ha dubte que és un element que afegeix teatralitat barroca a la composició.

DIACRONIA

L'emplaçament en plena vessant del Calvari de la Granja és una ubicació estranyament atípica, ja que, si bé el cim del tossal està encara molt amunt, no ho és tant un petit replà que hauria estat aparentment un millor emplaçament, no solament per l'estabilitat del monument sinó fins i tot per la seva visualització. No hi ha dubte que a l'hora d'escollir aquesta posició els granjolins del segle XVIII hi tindrien el seus motius, però que ara resulten desconeguts per nosaltres.

Ja hem dit que l'obra per les seves característiques escultòriques cal situar-la en la passada centúria del set-cents, com a complement de l'obra de l'església i quan la religiositat popular en general és prou viva entre la població. Sembla que farien un petit aplanament del pendent per ubicar les tres creus sobre la base de lloses directament al terra.

Evidentment, aquesta instal·lació patiria aviat els efectes de l'erosió del tossal i el monument acabaria caient i trencant-se. A la fi d'aquell segle, o més probablement ja en el XIX, es procediria

a reparar el Calvari. Es va fer ara un sòcol atalussat de maçoneria sobre el qual es posaren les lloses amb els daus basals de les creus. Estranyament les dues laterals sembla que no arribaren a col·locar-se i es deixà tot el protagonisme per a la central, que fou reparada amb morter rosat. Aquest mateix element cobriria un curiós element que s'afegiria ara, tant per donar seguretat a la construcció com per destacar la creu principal. Això es va fer mitjançant un muret de maçoneria, amb pedres millor tallades a les cantonades i que esdevenia com un teló de fons de la creu, la qual s'encaixava en ell mateix. Això seria la prova que mai es van reposar les altres creus que no deixaren cap empremta en la nova paret. Encara que aquestes haguessin estat de fusta, sembla que algun indici hauria quedat en la superfície del muret que convertia el vell Calvari exempt, com és normal, en una mena d'altar amb retaule llis solament visible des de davant.

Per les seves característiques escultòriques cal situar-la en la passada centúria del set-cents.

Aquella paret de morter rosaci es pintà de blau i més endavant de blanc, probablement després de la Guerra Civil. Curiosament, tot i que el front durant l'any 1938 va estar durant nou mesos al llarg del Segre i que dalt del tossal de la Punta del Calvari hi havia trinxeres republicanes, mai cap impacte de projectil afectà al monument religiós, mimetitzat per la seva rara ubicació, que ara li serviria per a mantenir la seva integritat, cosa que no passaria amb els altres calvaris dels pobles veïns que foren víctimes de les mostres revolucionàries de 1936, que potser a la Granja sí que afectaren les parts més visibles del cos de Jesús.

Es feren algunes reparacions puntuals amb ciment, però el mur començava a tenir en mal estat tot el coronament, i algun forat apareixia en la part del darrere facilitant la seva degradació.

La creu principal conservava la posició vertical, però amb una manifesta separació respecte al mur de darrere, que presentava una forta inclinació cap al vessant del tossal on es troba ubicada. La separació dels dos elements permetia veure clarament l'encaix de l'escultura principal, i tant aquí com en la part de la base s'apreciava que era un element afegit. Evidentment, això no afavoriria l'estabilitat de la creu fins al punt de cridar l'atenció de l'Associació Amics de l'Ermita de Sant Jaume, com ja s'ha dit.

En els darrers anys el monument va ser abandonat i gairebé s'havia oblidat al fer la placeta mirador en una explanada superior, i enlairar allí una creu gran que volia substituir iconogràficament el vell Calvari.

ACTUACIÓ

L'actuació realitzada al monument del Calvari durant l'any 2020, i executada per l'empresari Juanjo Costa Sánchez, ha consistit bàsicament en el desmuntatge, trasllat i remuntatge de tot el monument en un nou emplaçament, situat a 5 m al sud-oest de l'original. Primer es va fer una documentació exhaustiva i es va procedir a numerar totes les pedres, per tal de procedir al desmuntatge sistemàtic i poder fer la remuntada amb la màxima fidelitat a la imatge que havia tingut. En el nou espai retallat lleugerament en el pendent i sobre una estable veta rocosa, es va procedir a bastir una solera de ciment armat de 20 cm de gruix sobre la qual es va tornar a muntar el basament atalussat que recobria abans el pendent de terra. En la nova ubicació les velles pedres del sòcol varen cobrir un nucli de formigó de calç que substituï l'antiga capa de terra, però mantenint cada pedra en la seva anterior posició. Amb aquest basament contundent es muntaren novament les lloses amb els daus corresponents a les bases de cada creu. A continuació es va remuntar per la part del darrere el mur de fons que tenia el monument, arrebossant-lo amb una capa de guix natural de fabricació artesanal i de tonalitat rosada, tal i com havia tingut en origen. Els fragments escultòrics que es conservaven de la creu central, es van netejar i consolidar abans d'unir-los mitjançant un sistema de reforços interiors a base de tiges de fibra de vidre corrugada i resina *epoxi*. Un cop restituïda la creu central, s'assegurà la seva estabilitat amb un recolzament realitzat amb una tija d'acer inoxidable col·locada entre el revers de la creu i el mur de fons del monument amb la finalitat d'evitar el fimbreg de l'escultura i que aquesta, en cas de trencament, pogués caure a terra. (fig. 6)

Fig. 6. Seqüència del treball de desmuntatge, començant per la numeració de les pedres (Secció Arqueologia Diputació Lleida)

Tots els fragments de la creu central es varen tornar a muntar i s'assegurà la seva estabilitat amb un recolzament mitjançant una vareta de ferro amb la paret que es va refer tot mantenint la separació a la que havia arribat per la manca d'estabilitat en l'anterior lloc.

D'aquesta manera, en posició frontal es donava la imatge de retaule que tenia el monument al segle XIX, però a la vegada de costat s'apreciava que la creu havia estat originalment lliure sense cap lligam a cap muret. El fet de respectar la separació, lleugerament augmentada per tal de permetre entendre millor el que havia passat amb l'estructura, i deixant per tant a la vista l'empremta que la creu havia deixat quan va estar lligada a la paret, ha estat una solució respectuosa amb la curiosa evolució del monument del Calvari de La Granja d'Escarp. (fig. 7)

Fig. 7. Seqüència del treball de remuntatge en el nou emplaçament (Secció Arqueologia Diputació Lleida)

ELS VIACRUCIS

El Viacrucis, o Camí de la Creu, rememora el recorregut que va fer Jesucrist després de ser condemnat a morir crucificat en el mont Calvari de Jerusalem. És una pregària processional que serveix per meditar sobre la passió redemptora de Jesús, que es fa sobretot els divendres de Quaresma i molt especialment el Divendres Sant. Està format per catorze estacions i habitualment es fa en l'interior dels mateixos temples, que tenen en les parets les representacions de les escenes que recorden cada fet esdevingut en aquell camí del martiri. La número 12 correspon a la mort de Jesús en companyia de Maria i de Joan; segueixen el davallament de la creu i l'enterrament. De vegades s'afegeix una escena, la quinze, per acabar amb la Resurrecció i així ajustar-se més a tota la celebració pasqual i no solament a la part patidora.

En molts pobles hi ha també un recorregut fora del temple, que es fa sobretot Divendres Sant, i que puja fins a un punt enlairat proper on trobem la representació de les treus creus de la muntanya del Calvari de Jerusalem, que al ser en un lloc molt visible convida també a recordar el fet tot l'any. A Lleida es fa cada any pujant des de Sant Martí fins dalt de tot de la Seu Vella, sense cap monument que al llarg de l'any ho testimonii, cosa que no passa a la majoria de poblacions on el recorregut està solcat per catorze fites que marquen les catorze estacions, que poden ser força monumentals, com les del Sant Crist de Balaguer, o més senzilles com les d'Aitona o les de Torres de Segre. Malaurada-

ment les pràctiques iconoclastes de 1936 van fer desaparèixer força d'aquests elements i quan s'han refet ho han estat de manera més modesta. L'excepció la trobem al poble de Corbins, on catorze capelletes amb la imatge i text en rajola policromada el converteixen en el millor Viacrucis exterior de tota la comarca del Segrià (GONZÁLEZ 2009).

De totes maneres, la barreja del Calvari amb les tres creus i les estacions del viacrucis origina una confusió generalitzada, pel fet que es considera el lloc de les tres creus com a referent a la mort de Jesús, però en lloc de la companyia de les figures santes comentades es posen les dues creus dels lladres que l'acompanyaren en el suplici. És a dir, a vegades es fa correspondre amb l'estació número 12 i d'altres vegades és simplement el final del recorregut.

En les poblacions del Baix Segre abans citades s'han recuperat les tres creus dels respectius calvaris, tot aprofitant els basaments de les destruïdes durant la Guerra Civil. Així en Aitona el viacrucis puja per darrere de l'església de Sant Antolí i acaba en el tossalet que domina els erals. En Torres de Segre comença el recorregut al peu de la serra de Carrassumada i acaba davant de l'ermita. En Torre-serona el rocam conegut com «lo Calvari» mostra les basses de les creus, però en lloc de les tres se n'ha posat solament una. Seguint aquesta idea es faria la pèrdua de les dues creus que acompanyaven la central en el monument de la Granja. Però aquí es va anar més enllà fa uns vint anys quan es va fer una creu monumental sobre de l'emplaçament del Calvari aquí estudiat, la qual condemnava a l'oblit el monument original, tot i que tipològicament esdevenia més una creu de terme.

CONCLUSIÓ

Novament s'ha posat en evidència els bons resultats quan se treballa amb un equip pluridisciplinari ben coordinat. La Granja d'Escarp pot lluir un element important del seu interessant patrimoni cultural (LOZANO 2021). S'ha recuperat, respectant la seva lectura diacrònica, una obra excepcional de la religiositat popular, que pel que avui sabem és el Calvari més antic dels que hi ha al Segrià, amb elements decoratius barrocs que ho evidencien, i que té una evolució singular, relacionada pel seu emplaçament atípic enmig del pendent d'un tossal i la substitució de la iconografia clàssica de les tres creus per la conversió en una mena de retaule a l'aire lliure amb l'única creu central parcialment conservada. (fig. 8)

 Fig.8. Resultat final amb la recuperació del color original de l'arrebossat del mur i mantenint l'empremta de la creu per facilitar-ne la lectura diacrònica (Secció Arqueologia Diputació Lleida)

BIBLIOGRAFIA

- AMICS (2018): Amics de l'Ermita de Sant Jaume, *Informe i valoració del conjunt escultòric de la Creu del Calvari*, La Granja d'Escarp.
- GONZÁLEZ (2009): Joan-Ramon González Pérez, «Petjades de la devoció popular en el paisatge actual», dins Manuel Lladonosa (coord.), *Arrels Cristianes. Presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida. Vol. IV (Temps de llums i ombres. Temps d'esperança. L'època contemporània. Del segle XIX fins als nostres dies)*, Lleida, Bisbat de Lleida - Pagès, p. 751-768.
- LLAVERO *et al.* (2020): Maria Jesús Llaveró, Joan-Ramon González i Josep Àngel Corbella, «L'església parroquial de Sant Jaume (La Granja d'Escarp)», *Shikar*, 7, p. 155-164.
- LOZANO (2021): Alejandro Lozano Agustí, «Reconeixement, diagnòstic i dinamització del patrimoni al municipi de La Granja d'Escarp», *Shikar*, 8, p. 143-148.
- VÁZQUEZ *et al.* (2014): Maria Pilar Vázquez, Joan-Ramon González i Josep Medina, «El conjunt de la Serra del Calvari (La Granja d'Escarp, el Segrià): un cas singular d'hàbitat des del bronze final a l'època ibèrica», dins *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Congrés Nacional d'Arqueologia de Catalunya. La Transició Bronze Final-1a Edat del Ferro en els Pirineus i territoris veïns (Puigcerdà, 17-19 de novembre de 2011)*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, p. 213-223.